

28. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль, 1997. С. 164–166.
29. Сорока Ю. Переселення українців з етнічних земель і польського населення з УРСР (1944–1946 р.). *Етнічна історія народів Європи* : зб. наук. праць. Київ, 2001. Вип. V. С. 95–99.
30. Спомнеш моє слово. Лемківські приповідки. Тернопіль : Астон, 2008. 88 с.
31. Турчак О. В. Сільська громада у лемків (1866–1939 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.05 «Етнологія». Львів, 1996. 227 с.
32. Худаш М. Походження етноніма лемки. *Народознавчі Зошити*. Львів, 1995. Зошит 5. С. 279–290.
33. Якименко М. Депортація українців із Польщі на Полтавщину в 1944-1945 рр. її соціально-економічні наслідки. *Березіль*. 1998. № 1. С. 162–169.
34. Янко М. У кожній писанці – сонце. Лемківська громада у вирі важливих подій. *Лемківський календар за 2011 рік*. Львів, 2011. С. 58–62.

УДК 911 (1 – 22) (477.53)

ФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОЇ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ МЕРЕЖІ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

**Олександр Федій
(м. Полтава)**

Розглядаються особливості становлення сільських поселень Полтавщини протягом всієї історії формування території регіону та розкриваються чинники розселенського процесу. Конкретизується локація виникнення та розвитку поселень. Розглядаються природно-кліматичні чинники, що впливали на господарські заняття та їх зв'язок з природними умовами. Визначається роль козацької колонізації Полтавщини, розвитку ремесел і торгівлі у розширенні мережі поселень.

Ключові слова: сільське розселення, поселенська мережа, сільські поселення.

Історичний метод є одним з головних у дослідженні розселення населення по території. Його кінцевою метою є відображення історичної обґрунтованості багатьох рис сучасних поселень, виявлення закономірностей поселенського процесу, прогнозування формування поселенської мережі на основі вивчення динаміки елементів розселення. Розселення населення надзвичайно складне та багатогранне явище, яке розвивається протягом тривалого історичного періоду під впливом природно-географічних та соціально-економічних чинників. Необхідність розглядати розселення та утворені поселення в їх історичному розвитку зазначив В.П. Круль, наголошуючи, що вивчення поселення без попереднього аналізу заселенських процесів відірве сам результат від вияву його динаміки [2, с. 186].

Територія Полтавщини в різні часи була заселена скіфами, сарматами антами, входила до складу Київської Русі, була місцем

кочування хазар, печенігів, половців, монголо-татар, перебувала у складі Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої, становила важливу складову частину держави Богдана Хмельницького, поступово вписувалася у правову й адміністративну систему Російської імперії та СРСР. Всі ці події по-різному впливали на характер розселення населення, типи поселень, їх місце в системі розселення. Пройшовши тернистий шлях свого розвитку, одні сільські поселення перетворилися на сучасні міста, інші – зазнали незначних змін щодо свого статусу в системі розселення або зникли з географічної карти взагалі.

Під терміном «Полтавщина» розуміється вся територія, яка свого часу входила до складу Полтавської губернії. За твердженнями істориків першовитоки історії нашого краю сягають часів первіснообщинного ладу. Першими поселеннями можна вважати мисливські стійбища, стоянки, які споруджували на підвищених ділянках берегів річок, уздовж малих річок, в ярах та балках. Вони об'єднували 25-40 осіб для тимчасового ведення господарства, мисливства, рибальства – основного роду заняття населення того часу. На Полтавщині відомі до двох десятків місцезнаходжень пізньопалеолітичної епохи на узбережжі Дніпра, в басейнах Орелі, середньої та нижньої Ворскли, Псла, нижньої Сули, зокрема у Щемилівському кар'єрі під Полтавою, Лубнах та їх околицях, селах Липовому, Шушвалівці, Мозоліївці, Кагамлику на Дніпрі. Пом'якшення клімату та поступове зволоження у кінці XVI–X ст. до н. е. призвело до збільшення числа постійних поселень. Якщо раніше обжитими були узбережжя річок, то за доби пізньої бронзи людина освоїла широкі простори лісостепу, придатні для землеробства. З'являються землеробсько-тваринницькі господарства, які розташовувалися «кущами» – в околицях сучасних Котельви, Решетилівки, Полтави. Скіфська епоха (V–IV ст. до н. е.) залишила на Полтавщині слід у вигляді яскравого явища – формування, становлення та розквіту перших великих поселенських центрів – городищ. Серед найвідоміших осередків ремесла та торгівлі цієї епохи було Більське городище, розташоване у межиріччі Ворскли та Псла в межах сучасного села Більськ.

Посушливість клімату, зміна напрямів торгових шляхів спонукали глобальні процеси міграції на території Європи. На початку доби раннього середньовіччя (V–VII ст.) Полтавщина опиняється в зоні етнічного самоутвердження і великого розселення слов'ян. На річках Полтавщини відома ціла низка селищ: біля села Глинське, в історичному центрі Полтави, у селищах Старі та Нові Санжари на Ворсклі, у селах Книшівці, Броварки, Сарах на Пслі, у селі Лукім'я на Сулі. За часів Київської Русі (XI ст.) поселення продовжили своє існування, а їх поселенська структура являла собою ешеловану оборону. Вона

передбачала будівництво поселень вздовж високих берегів річок на відстані візуального контролю та доступності вогняної сигналізації (12-25 км) з неукріпленими поселеннями між ними [4; 5]. Після монголо-татарського панування у XIII ст. спустошені населені пункти прийшлося відбудовувати неодноразово. Населення Полтавщини повільно зростало за рахунок переселення північних слов'ян. З'являються нові поселення у вигляді міст-фортець: Полтава, Опішня, Великі Будища, Більськ, Гебердеїв Ріг (сучасне село Келеберда), Керменчик (сучасний Кременчук), Градизьк. Поза міськими територіями хутірська форма розселення стає чи не основною [5, с. 46-49].

У зв'язку із постійними набігами монголо-татар колись заселений край з численними містами-фортецями та городищами на кінець XV ст. знову став малолюдним, а з карти Полтавщини зникли більшість поселень. Лісові та водні ресурси, родючі ґрунти та багатий тваринний світ приваблювали населення оточуючих територій, що призвело до нового відродження Полтавщини та її заселення. Спочатку поселення мали тимчасовий характер: взимку населення перебувало у захищених містах Правобережжя, а решту часу займалося мисливством, рибальством на Лівобережжі – території сучасної Полтавської області. Таке заняття мало назву «уходів», а поселення існували як пасіки-хутори. Але поступово «уходники» закладали собі по островах річок, у балках і ярах зимовища, хутори, пасіки, «отчини». Інтенсивне суспільне життя почало пульсувати у другій половині XVI ст. Саме в цей період основою землеволодіння стає козацький хутір – окрема садиба чи кілька садиб поза великими поселеннями, які могли переростати у велике землеволодіння. Внаслідок козацької колонізації виникли сучасні районні центри: Велика Багачка, Диканька, Зіньків, Шишаки, села – Покровська Багачка, Ковалі, Устивиця, Матяшівка, Гаркушенці, Зубівка, Хомутець та інші. Освоєння краю продовжувалося за рахунок створення слобод – поселень збіглих селян від польського панства, в яких надавалися пільги по сплаті податків на 20-30 років, та монастирів – поселень ченців, найвідомішим з них залишається і на сьогоднішній день Мгарський. Значну роль у розвитку поселень Полтавщини відігравали торги та ярмарки, ремесла та промисли. Так, Полтавщина того часу займала перше місце по виробництву селітри, важливим компонентом якої був поташ. Для виварювання поташу з трав'яного чи деревного попелу в лісі, степу закладалися спеціальні будівлі – буди. Поодинокі поселення з таким промислом перетворювалися на великі центри суспільного життя, а назви сіл збереглися до сьогодні, наприклад, Великі Будища, Малі Будища, Лютенські Будища тощо. З 1648 року розпочинається активне заселення порожніх земель не лише в межиріччі Сули-Псла-Ворскли, а й Ворскли-Орілі, в результаті чого виникає велика кількість сільських поселень та значно зростають вже

існуючі населені пункти – Старі та Нові Санжари, Білики, Кобеляки тощо [1; 4; 5].

На час утворення Полтавської губернії 9 березня 1802 року її площа становила 46 603,16 км², що у 1,6 рази більше сучасної Полтавської області за рахунок територій суміжних областей. Крім 15 повітів на її території розташовувалися два заштатних міста (Градизьк і Глинськ), один посад (Крюків), 82 містечка, 722 села, 1137 селищ і велика кількість хуторів, які мальовничо розміщувалися у підніжжях пагорбів, в балках, на узбережжях водойм [5, с. 126]. За іншими джерелами [3, с. 177-181], крім вказаних типів поселень, ще виділялися слободи, слобідки, сільця. Із досліджених Л.В. Падалко 1 553 сільських поселень губернії [4, с. 205-220], 333 з них відображали у назві особливості рельєфу, водойм, рослинного світу території, наприклад, Байрак, Глибокий Яр, Лиман, Комиші тощо. Це свідчить про виключне значення природного середовища у формуванні поселенської структури сільської місцевості у XVIII–XIX ст. Селами називалися поселення з церквами, які мали порівняно велику кількість мешканців. Великі села із зручним географічним положенням могли перетворитися на містечка. Статус містечка отримували поселення, які мали кілька церков і влаштовували ярмарки, а торгівля велася в постійних крамницях. До таких населених пунктів Полтавщини належали сучасні Решетилівка, Старі та Нові Санжари, Куземин, Опішня, Великі Будища, Веприк, Лютьєнка, Рашівка, Сенча, Курінька, Вороньки, Чорнухи³, а також Мачухи, Диканька тощо. Слобода, слобідка, хутір, напевне, відображали історичні особливості заселення території, розташовувалися уособлено щодо великих поселень і мали невелику кількість населення.

Розглядаючи процеси розселення за всю історію формування Полтавщини, можна виявити ряд особливостей виникнення сільських населених пунктів, їх становлення в минулому та розвитку сьогодні. Головним чинником розселення населення протягом тривалого періоду було природне середовище, яке визначало зручність умов життя населення, захищеність від стихійних лих та ворожих нападів, можливість ведення господарства, особливість забудівлі та планувальної структури поселень.

Джерела і література:

1. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648-1941 рр.). Довідник з історії адміністративно-територіального поділу. Частина I. Упорядники Жук В.Н., Суховська З. М. Полтава. 2002. 205 с.
2. Круль В.П. Ретроспективна географія поселень Західної України: Монографія. Чернівці. 2004. 382 с.
3. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. Відп. редактор П.С. Сохань. К. 1997. 277 с.

4. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и её заселение. Полтава, 1914. 238 с.
5. Полтавщина: Историчний нарис. Б.В. Год, К.М. Мироненко, В. Н Жук та ін. Полтава. 2005. 592 с.

УДК 94(477.46) : 621.927.3

ДО ПИТАННЯ ПРО КІЛЬКІСТЬ МЛИНІВ У ПОЛТАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ

**Євгеній Копилець
(м. Полтава)**

Систематизовано та узагальнено відомості про кількість водяних млинів та вітряків у Полтавській губернії на початку ХІХ ст., наявні у документах та краєзнавчих виданнях. Зроблено аналіз розбіжностей у публікаціях, що стосуються проблеми дослідження.

***Ключові слова:** млин, млинарство, господарство Полтавської губернії на початку ХІХ ст.*

Початок ХІХ ст. ознаменувався для Полтавщини адміністративною реформою, у результаті якої постала Полтавська губернія. Це гостро актуалізувало потребу в інформації географічного та економічного змісту і по губернії загалом, і по повітах та містах новоствореної адміністративно-територіальної одиниці. З іншого боку, як відзначила Т.В. Ананьєва, тогочасна затребуваність описово-статистичних матеріалів знайшла відгук у середовищі української інтелігенції в один із періодів її активного самопізнання й самовизначення [13, с. 5]. У результаті до нас дійшли історичні джерела, що дають змогу скласти досить повне уявлення про низку аспектів господарського життя краю 200 з лишком років тому.

Сказане повною мірою стосується млинарства як невід'ємного складника традиційного вітчизняного господарювання. Початок ХІХ ст. – часи вирішального «змагання за першість» між давнішими водяними млинами та сучаснішими вітряками. На першу половину ХІХ ст. припадає найінтенсивніший розвиток будівництва водяних млинів [4, с. 15], проте вже з перших років існування Полтавської губернії у ній переважали вітряки.

Мета статті – систематизація та узагальнення даних про кількість млинів у Полтавській губернії на початку ХІХ ст.

Насамперед охарактеризуємо основні документальні джерела.

На початку 1804 р. до малоросійського генерал-губернатора О.Б. Куракіна звернувся візитатор Харківського навчального округу (в